

2. Värnplikt, rösträtt och kön

Värnpliktsstrecket i debatt och praktik

ANDERS AHLBÄCK & FIA SUNDEVALL

Mellan åren 1909 och 1922 fanns en formell rösträttsbegränsning i Sverige kopplad till männens värnplikt: det så kallade värnpliktsstrecket. Det innebar att den man ”som icke fullgjort de honom till och med utgången af sistförflutna kalenderåret åliggande värnpliktsöfningar” ströks ur val-längden.¹

Värnpliktsstrecket var det mest kortlivade av de formella rösträtts-hindren och det drabbade förhållandevis få personer i jämförelse med de andra så kallade rösträttsstrecken.² Likväl är det en historiskt och princi-piellt mycket intressant rösträttsbegränsning.

Som rösträttshinder förkroppsligade värnpliktsstrecket kompromisser och argument från både förespråkare och motståndare till en utvidgning av rösträtten och representerade mötet mellan två av politikens huvud-frågor kring sekelskiftet 1900: frågan om rösträtten och frågan om det militära försvaret. Värnpliktsstreckets korta historia kastar också ljus på en frågeställning som under många decennier var en tydlig vattendelare i svensk politik. Skulle rätten att rösta i ett lands politiska val tillkomma medborgarna på individbasis, eller först sedan de uppfyllt vissa på förhand uppställda plikter?

Värnpliktsstrecket var dessutom tydligt könat, både som idé och praktik, och kopplade samman två betydelsefulla manspolitiska reformer: värnpliktsreformen 1901 och rösträttsreformen 1909. Begreppen ”all-män” rösträtt och ”allmän” värnplikt gav reformerna en könsneutral in-ramning, trots att båda handlade om *mäns* medborgerliga rättigheter och skyldigheter. Det var männen, inte kvinnorna, som omfattades av värn-

pliktslagstiftningen och följaktligen var det också enbart män som diskvalificerades från rösträtten på grund av värnpliktsstrecket.³

Inte minst värnpliktsstreckets tydliga könsmärkning gör att tidpunkten för dess avskaffande (1922) förbryllar. Om värnpliktsstrecket var så tydligt knutet till rösträtt för män, varför avskaffades det inte i samband med rösträtsreformerna 1918–21, som upphävde det så kallade könsstrecket och gav kvinnor rösträtt? Och när det trots allt behölls genom den reformen, varför avskaffades det sedan ändå kort därpå? Dessa frågor utgjorde startpunkten för vårt arbete med detta kapitel, vars tyngdpunkt lagts vid att bringa klarhet i argumenten för och omständigheterna kring värnpliktsstreckets upphävande.

Tidigare forskning om värnpliktsstrecket har framförallt fokuserat på dess tillkomst, medan avskaffandet inte varit föremål för systematiska empiriska studier.⁴ Eftersom vi tidigt fann att argumenten som användes i debatterna om streckets avskaffande ofta anspelade på omständigheterna kring dess införande har vi emellertid haft stor användning av historikern Ebba Berling Åselius noggranna redogörelser för de formella rösträttshindrens tillkomsthistoria. Vi har därtill gjort egna läsningar av det material hon använt samt kompletterat med ytterligare källor som berör streckets införande respektive avskaffande.⁵

Vilka föll på värnpliktsstrecket?

Värnpliktsstrecket diskvalificerade som sagt jämförelsevis få personer från att rösta. I genomsnitt tillämpades strecket på 3 800 män i vart och ett av de fem andrakammarval som ägde rum under de 13 år som strecket var i bruk. Detta kan jämföras med till exempel skatteskuldsstrecket som diskvalificerade i snitt 90 000 män i varje andrakammarval under 1910-talet eller fattigvårdsstrecket som snittade på 35 000 män under denna period då kvinnor ännu inte hade rösträtt.⁶ Det största antalet män, drygt 5 000, föll på värnpliktsstrecket vid valet 1914, några månader efter första världskrigets utbrott. Här finns dock inte något enkelt orsakssamband, eftersom underlaget till röstlängderna fastställdes *före* krigsutbrottet. Det är dock möjligt att de ökade militära spänningarna under våren 1914 hade betydelse.⁷

Det bör noteras att strecket enbart avsåg att diskvalificera personer som utan giltigt skäl uteblivit från värnplikten. Personer som frikallats eller fått uppskov, till exempel av hälsoskäl, skulle följaktligen inte förlora rösträtten. I sammanhanget är det dock också av relevans att påminna om att det under den period då värnpliktsstrecket var i bruk inte fanns någon möjlighet till frisedel på grund av etiska eller religiösa skäl, däremot till vapenfri tjänst. Om en person gjorde vapenfri värnplikt skulle han inte diskvalificeras av värnpliktsstrecket.⁸

De här riktlinjerna utstakades i förarbetena till rösträttslagstiftningen 1909, men exakt hur värnpliktsstrecket tillämpades av valmyndigheterna vet vi inte. Att undersöka detta, och därmed vilka som i praktiken föll på värnpliktsstrecket, skulle förutsätta framtagning av de listor som befälhavarna för de värnpliktigas rullföringsområden var ålagda att sammanställa och skicka in till de lokala valmyndigheterna. Utifrån namnen i listorna måste man därefter söka i krigsmaktens manskapsrullor samt i eventuella rättegångshandlingar efter dokumenterade orsaker till varför de olika personerna uteblivit från sin värnpliktstjänstgöring.⁹ Detta vore en tidskrävande uppgift som vi inte har haft möjlighet att genomföra inom ramen för vår studie, men som vi hoppas att forskare tar sig an i framtiden.

Ett "trasselstreck", "könsstreck" och "okynnesstreck"

Blott tre månader efter att den stora rösträtsreformen klubbats igenom, i januari 1921, blev rösträtten åter föremål för riksdagsbehandling. Efter en förhållandevis kort debatt beslöt båda kamrarna att avskaffa värnpliktsstrecket. Beslutet bekräftades av nästa riksdag året därpå, varefter detta formella rösträtts hinder ströks ur grundlagen.¹⁰

Krav på värnpliktsstreckets avskaffande hade väckts i riksdagen många gånger tidigare. Första gången var redan i samband med streckets införande

► Första världskriget bröt ut i augusti 1914. I Sverige mobiliserades landstörmsförbanden, som bestod av värnpliktsarméns äldre årsklasser. Landstörmsbataljon 45 c i Stockholm, 1 september 1914.



1909, då Socialdemokraterna (som även hade motsatt sig detta streck 1907) krävde att det skulle slopas.¹¹ Kravet upprepades sedan i flera socialdemokratiska motioner till och med 1917. Efter partisplittringen 1917 motionerade även Socialdemokratiska vänsterpartiet om saken. Värnpliktsstrecket utgjorde dock inte kärnfrågan i någon av dessa gruppers rösträttsmotioner. Det spelade bara en mindre biroll i dramat där socialdemokrater och vänstersocialister krävde en genomgripande reform med rösträtt för kvinnor samt borttagande av de formella begränsningar som slog hårdast mot arbetarklassens rösträtt, nämligen utskyldsstrecket (eller skatteskuldsstrecket) och fattigvårdsstrecket. Följaktligen lade Socialdemokraterna aldrig ut texten om just värnpliktsstrecket i sina riksdagsmotioner. Istället upprepade de i motion efter motion, kortfattat och utan närmare förklaring, att värnpliktsstrecket "aldrig varit annat än 'ett öfverflödigt trasselstreck'".¹² I motionen 1911 tillades därtill att strecket var "en historisk kvarleva från en politisk ögonblickssituation för ett 10-tal år sedan".¹³

Vänstersocialisterna, som intog en tydligare antimilitaristisk hållning än Socialdemokraterna, ägnade något större utrymme åt värnpliktsstrecket i en motion 1919. Kravet på att slopa strecket presenterades där i samband med en utläggning om hur världen efter det nyss upphörda världskriget gick mot avrustning och hela värnpliktens avskaffande. Värnpliktsstrecket avfärdades därtill som "meningslöst och efterblivet" samt som ett "principvidrigt könsstreck". Det senare argumentet relaterades till det faktum att rösträtt för kvinnor var på väg att införas. Därmed frågade sig vänsterpartisterna retoriskt om "männen nu skola nödgas börja en särskild författningskamp för att bli medborgerligt jämställda med kvinnorna".¹⁴

Den för värnpliktsstrecket sista och avgörande motionen lämnades in 1921 av Carl Lindhagen som då representerade Socialdemokratiska vänsterpartiet i första kammaren.¹⁵ Lindhagen, som vid denna tidpunkt hade hunnit byta parti två gånger, från Liberalerna till Socialdemokraterna och sedan vidare till Socialdemokratiska Vänsterpartiet, var en välkänd rösträttskämpe som länge arbetat för en mer inkluderande rösträtt. Redan 1902 hade han, som andra riksdagsledamot någonsin, motionerat om att

► Carl Lindhagens (1860–1946) initiativ som ledde till att värnpliktsstrecket avskaffades är bara ett av många exempel på hans arbete för att utöka rösträtten under 1900-talet. Han propagerade också under flera decennier för fred, nedrustning och internationellt samarbete.



införa rösträtt för kvinnor.¹⁶ Lindhagen var en politisk individualist och idealist som motsatte sig pragmatism och kompromisser. Han stack ut från samtliga av de olika partier han engagerade sig i, bland annat genom sin starkt antimilitaristiska och feministiska hållning. Men han var också en effektiv opinionsbildare som skickligt kunde föra upp de frågor han drev på den politiska agendan. Som den retoriker han var byggde Lindhagen sina argument på vad hans politiska instinkt sade honom skulle finna resonans bland vänsterns väljare. Hans retorik i fråga om rösträttsstrecken kan alltså läsas som ett uttryck för vad som var begripligt och övertygande att säga inom vissa politiska arenor.

Vid ett opinionsmöte på Cirkus i Stockholm 1909, inför det då stundande beslutet om breddad manlig rösträtt, talade den då liberalt organiserade

Lindhagen om hur rösträttskampen skulle gå vidare. Det var främst kvinnorösträtten som engagerade Lindhagen, men han knöt samman denna med en allmän princip om att rösträtten skulle inkludera så många som möjligt. Han hävdade att reformen 1909 var på väg att omge den allmänna rösträtten med ”en mängd taggiga stängseltrådar i syfte att utestänga så många som möjligt”. Just värnpliktsstrecket betecknade han tillsammans med konkursstrecket och förmynderskapsstrecket som ”okynnesstreck”, det vill säga streck som saknade större praktisk betydelse och som införts mest på grund av deras symbolvärde för motståndarna till en verkligt allmän rösträtt. Men värnpliktsstrecket, påpekade Lindhagen, var en ”stängseltråd” som var särskilt avskydd av kvinnorna eftersom strecket bredde ”ett drag av manhaftig brutalitet över rösträtten”.¹⁷

Fastän de här formuleringarna närmast var inskjutna anmärkningar i Lindhagens brandtal för en verkligt allmän rösträtt, belyser de hur värnpliktsstrecket trots sin ringa praktiska betydelse bar på en komplex politisk symbolik. Strecket kunde värderas olika av höger och vänster, kvinnor och män, militarister och fredsvänner. Det kopplade symboliskt samman rösträtten med skyldigheter och ansvarstagande, med militärtjänst och försvar, samt män och manlighet.

Inte heller med sin avgörande motion i april 1921 var Lindhagen egentligen ute efter att primärt avskaffa just värnpliktsstrecket. Hans text yrkade i själva verket på att *samtliga* rösträttsstreck borde avskaffas.¹⁸ Men varför tog han upp frågan just då, bara tre månader efter att den stora rösträttsreformen efter långa förhandlingar och jämkningar äntligen var i hamn?

Av allt att döma var Lindhagens motion främst en reaktion på att en grupp riksdagsmän från Bondeförbundet några veckor tidigare lämnat in motioner om att återinföra skatteskuldsstrecket i val till riksdagen, alltså ett streck som alldeles nyss avskaffats i den stora rösträttsreformen. I dessa motioner hänvisades till ”gammal svensk rättsuppfattning”, enligt vilken ”fullgörandet av medborgerliga skyldigheter mot det allmänna skall vara förutsättningen för utövandet av den medborgerliga rätten att delta i den offentliga styrelsen”.¹⁹ Detta provocerade Lindhagen. Han meddelade att om nu bondeförbundarna gav sig in på att återupprätta

skatteskuldsstrecket, kunde även han gräva upp stridsyxan och kräva ”rent hus med hela bråtet”, det vill säga avskaffandet av samtliga rösträttsstreck.²⁰

I sin motion ägnade Lindhagen följaktligen inget större utrymme åt värnpliktsstrecket, utan konstaterade kortfattat att detta streck tillkommit enbart för att göra det lättare för högerpartiernas riksdagsmän att acceptera den allmänna rösträtten. Att upphöja just värnplikten till den plikt vars försummande ledde till förlorad rösträtt, medan den som struntade i ”andliga plikter, samvetets fordringar” obehindrat fick rösta var, enligt den pacifistiskt orienterade Lindhagen, ”ett offer på militarismens altare, en honnör för det brutalaste våldet”. I det nya valsystemet där kvinnorna fick rösta blev det enligt honom dessutom ännu tydligare än förr att värnpliktsstrecket var orimligt.²¹

Obetydligt – eller grundläggande för manligt medborgarskap?

Lindhagens motion om avskaffande av rösträttsstrecken resulterade i ett utlåtande av konstitutionsutskottet, KU, som är intressant i sin motsägelsefullhet. För skatteskuldsstreckets del hänvisade man bland annat till att det inte var rimligt att omedelbart riva upp den nya vallagstiftningen som riksdagen alldeles nyligen beslutat om. Även för fattigvårdsstreckets del pekade man på att detta streck nyss reviderats och att man måste vänta och se hur reformen utföll. Men när det gällde värnpliktsstrecket brydde sig utskottsmajoriteten inte om sitt eget argument om att inte riva upp den nyantagna vallagen. Utskottet anslöt istället i huvudsak till Lindhagens argumentation: värnpliktsstrecket hade införts på grund av ”särskilda politiska förhållanden” vid 1909 års rösträttsreform vilka kopplat samman fullgjord värnplikt och medborgarrätt. Vidare framförde KU att rösträttslagstiftningen var fel plats för åtgärder mot värnpliktssmitare och betonade att Sverige var ensamt om en sådan rösträttsbegränsning. Dessutom hade rösträtt nu införts för kvinnor, som inte överhuvudtaget var värnpliktiga. KU menade därför att ”ett bibehållande av detta streck [kan icke] med några hållbara motiv försvaras”.²²

Majoriteteten i de båda kamrarna gick på utskottets linje och beslöt efter kort debatt att avskaffa värnpliktsstrecket, men inte något av de övriga rösträttsstrecken. Eftersom det rörde sig om en grundlagsändring behövde beslutet bekräftas av en ytterligare riksdag, vilket skedde 1922. Mellan de två besluten inföll ett riksdagsval där Socialdemokraterna gick framåt, från cirka 30 till 36 procent av rösterna, medan liberaler och högerpartier backade ett par procentenheter. Spelet om värnpliktsstrecket var därmed förlorat för den politiska högern. Debatten 1922 blev väsentligen en upprepning av den korta debatten 1921.²³

Kuriöst nog talade både de som försvarade och de som ville avskaffa värnpliktsstrecket i riksdagsdebatterna åren 1921 och 1922 om dess obetydlighet. Det var för obetydligt för att föranleda omaket av en grundlagsändring, sade försvararna. Det var för obetydligt för att det skulle vara motiverat att behålla det, sade motståndarna. Högermannen Swen Persson hävdade att strecket drabbade en obetydligt liten grupp av män, av vilka de flesta dessutom emigrerat och inte hade någon som helst avsikt att utöva sin valrätt i Sverige. Socialdemokraten Adolf Hellberg menade i sin tur att strecket inte hade någon praktisk funktion eftersom enda sättet att undgå värnplikten var att hålla sig gömd för myndigheterna och då gick det ändå inte att utöva sin valrätt.²⁴

De centrala argumenten i debatten handlade på ett djupare plan om medborgarskap och kön. Förespråkare av värnpliktsstrecket (främst ledamöter från höger- och bondepartierna) upprepade flera gånger principen att "de medborgerliga rättigheterna borde åtföljas av de medborgerliga skyldigheterna".²⁵ Jämfört med andra streck fanns här inga förmildrande omständigheter, hävdade de. Värnpliktsskolkaren kunde inte skylla på olyckliga omständigheter, argumenterade bland andra Nils Wohlin från Jordbrukarnas fria grupp och Sam Clason från Nationella partiet (även känt som förstakammarhögern). Det handlade enligt dem om rent slarv, en manlig försummelse av skyldigheter mot samhället som saknade alla giltiga ursäkter. De konservativa krävde i det här sammanhanget, motsägsdes sina egna partikamraters försök att återinföra skatteskuldsstrecket, att den rösträttsreform som klubbats igenom knappt tre månader tidigare skulle lämnas orörd.²⁶

Även värnpliktsstrecket avskaffas. Intet av skattestrecken återinföres. Häftiga vänsterangrepp mot bönderna.

Kamrarnas beslut fattade på onsdagen efter långa debatter och många vöteringar.

▲ Det dröjde endast några månader efter införandet av "allmän rösträtt" tills rösträttskvalifikationerna reviderades på nytt. Värnpliktsstrecket var det första av många kvarstående streck att falla. Rubrik ur *Svenska Dagbladet* 7/4 1921.

Argumenten från dem som ville avskaffa strecket (främst socialdemokrater, vänstersocialister och liberaler) kretsade i sin tur väsentligen kring två aspekter. Dels könsrättvisan: eftersom kvinnor inte gjorde militärtjänst ansågs det vara "en absurditet att bibehålla detta värnpliktsstreck för mannens vidkommande".²⁷ Dels att strecket bottnade i vad som beskrevs som politiska omständigheter som var överspelade sedan mer än ett decennium. Värnpliktsstrecket, sades det, hade enbart tillkommit för att "en del människor lättare skulle gå med på den allmänna rösträtten".²⁸

Argumentet om rättvisa mellan könen hänvisade till den förändring som skett i och med rösträttsreformen 1921. Men vilka var de "särskilda politiska förhållanden" kring 1907–09 års rösträttsreform som påstods ha motiverat införandet av värnpliktsstrecket?²⁹ Och vart hade de omständigheterna tagit vägen nu, bara 13 år senare? För att fullt ut förstå streckets avskaffande måste vi här gå tillbaka till de politiska striderna om värnplikten och rösträtten under 1900-talets första år.

Värnpliktsstreckets tillkomst

"En man, en röst, ett gevär." Parollen hör till de mest kända från den tidiga svenska rösträttskampen. Genom den kopplades kravet på allmän rösträtt ihop med den samtida debatten om huruvida försvaret skulle grundas på

tvångsinkallning genom värnplikt eller värvning av yrkessoldater. Röst-rättens respektive värnpliktens utvidgning utgjorde två av de största politiska frågorna vid sekelskiftet 1900. Ståndpunkterna i dem markerade tydliga politiska skiljelinjer. Socialisterna krävde utökad rösträtt som villkor för utökning av värnplikten. *Först* måste rösträtten utsträckas (en man, en röst), *sedan* kunde en utökning av värnplikten diskuteras (ett gevär). Bland konservativa politiker blev det omvända förhållandet en central strategi. Istället för "en man, en röst, ett gevär", sattes geväret först, följt av rösträtten.³⁰ Fullgjorda värnpliktsövningar letade sig här in bland de olika så kallade garantier som förstakammarhögern ställde upp som krav för att acceptera en breddad rösträtt.³¹

Det blev också denna ordning som riksdagsmajoriteten ställde sig bakom. När det år 1900 fattades beslut om ett nytt värnpliktssystem, som bland annat innebar kraftigt utökad övningstid, var det mot löfte om att även rösträtten skulle reformeras inom en nära framtid.³² Samma vår beslöt riksdagen att utreda rösträttsfrågan, och inom ramen för detta också frågan om huruvida rösträtten skulle förbindas med "fullgjorda skyldigheter mot samhället", däribland genomförd värnplikt.³³

Ebba Berling Åselius har påpekat att man inom vänstern ansåg att en obalans uppstått mellan medborgerliga rättigheter och skyldigheter efter värnpliktsbeslutet. Bland socialdemokrater men även inom andra partier var åsikten utbredd att värnplikten skapade en "rätt till rösträtt". Det ökade statliga ingripandet i de manliga medborgarnas liv borde kompenseras med politisk rösträtt. Den här grundtanken erkändes enligt Berling Åselius även av högerpartierna, men de vände på argumentet. De gick med på utsträckt rösträtt, men inte utan det individuella kravet på genomförd värnplikt.³⁴

Vad Berling Åselius inte noterat är att fröet till värnpliktsstrecket uppenbarligen såddes av en grupp *liberala* riksdagsmän som drev på för en breddning av rösträtten. Strax efter värnpliktsbeslutet år 1900 passade

► "En man, en röst, ett gevär" blev en viktig paroll för det tidiga 1900-talets manliga rösträttsrörelse. Värnpliktiga soldater vid regementet i Ystad 1910.



gruppen på att än en gång motionera om allmän manlig rösträtt. Den föreslog att rösträtten skulle utsträckas till alla män som kvalificerade sig för kommunal rösträtt och hade uppnått 25 års ålder. Den höga rösträttsåldern (fyra år högre än i kommunala val) motiverades i motionen med att den fungerade som en garanti för "en större mognad i omdömet". En man i 25-årsåldern ansågs ha hunnit bilda familj och praktisera kommunal valrätt (där åldersgränsen var 21 år). Dessutom hade mannen i den åldern "fullgjort en så viktig skyldighet gentemot staten som värnpliktsöfningarna". Därmed hade han också högre anspråk på att få delta i avgörandet av allmänna angelägenheter, löd argumentationen.³⁵

Tanken på värnplikten som ett slags "garanti" för de röstberättigade männens medborgerliga mognad följde med in i KU:s utlåtande om den här motionen. Där efterlystes en "fullständig" utredning av rösträttsfrågan, bland annat "om icke med en väsentlig utsträckning af valrätten borde förbindas åtskilliga garantier utom högre ålder, såsom bofasthet inom valkretsen, fullgjorda skyldigheter mot samhället genom utskylders ordentliga betalande under viss tid, fullgjord värnplikt m.m."³⁶

Med motionen och utlåtandet år 1900 hade värnpliktsstrecket så att säga slunkit med i den omfattande reformprocessen kring rösträtten. När regeringen 1902 levererade ett lagförslag om försiktigt utvidgad rösträtt, formulerades strecket för första gången i lagtext som ett bland andra streck. Någon särskild motivering till just värnpliktsstrecket gavs inte och inte heller blev det någon diskussion om denna detalj i den hetsiga riksdagsdebatt som följde på lagförslaget.³⁷ Formuleringen från 1902 hängde därför med mer eller mindre oförändrad ända fram till riksdagens beslut 1909.

Varför accepterades värnpliktsstrecket utan större diskussion så fort det skrivits in i propositionen 1902? En uppenbar orsak var att strecket hade en närmast symbolisk karaktär. I praktiken var det, påpekade flera riksdagsledamöter, osannolikt att många så kallade värnpliktsskolkare skulle dyka upp vid valurnorna. Dels eftersom många av dem troddes ha emigrerat, dels eftersom polisen eftersökte den som försökte hålla sig undan militärtjänsten.³⁸

Men viktigare än denna praktik var antagligen att *både* vänstern och högern såg strecket som ett symboliskt uttryck för sina egna strävanden i

rösträttsfrågan. I riksdagsdebatten om rösträtten 1902 hänvisade liberaler gång på gång till den stora försvarsreformen 1901 och menade att de värnpliktiga nu måste ges rösträtt i gengäld för den tyngre militärtjänsten. Annars skulle de värnpliktiga sakna motivation och den nya försvarsmakten gå miste om "den sunda och kraftiga medborgaranda som ensam är mäktig att utbilda vår här till en verklig folkhär".³⁹ Liberalerna betonade också, i likhet med Socialdemokraternas ledare Hjalmar Branting, att rösträttsfrågan måste betraktas som landets "inre försvarsfråga". Om högerpartierna verkligen ömmade för landets försvar så måste de alltså ge rösträtt åt dem som gjort sin värnplikt.⁴⁰ Värnpliktsstreckets logik fanns inbyggd i den här liberala retoriken.

I högerretoriken framställdes rösträtten tvärtom som ett ansvar och värnplikten som en fostran till ett ansvarsfullt medborgarskap. I sin oro över de politiska konsekvenserna av att ge rösträtt åt de fattiga och obildade massorna ställde de konservativa sitt hopp till att militärutbildningen skulle garantera de unga männens "politiska mognad" och motverka radikalism. Berling Åselius lyfter här fram betydelsen av den samtida konservativa föreställningen om värnpliktsutbildningen som en "fälvhögskola". Värnplikten ansågs ha en fostrande och bildande effekt på den unge mannen, som utvecklade ordningssinne, självkänsla och medborgerlig mognad.⁴¹

Dessa förhoppningar om att värnplikten skulle fungera som en stabiliserande och samhällsbevarande kraft kom kanske bäst till uttryck i själva propositionen, där regeringen skrev: "De förlängda öfningarna böra medföra en ökad känsla af samhörigheten med och pligterna emot fäderneslandet, och det jemförelsevis långvariga sammanförandet till gemensam utbildning bör minska klassmotsatserna och alstra en stegrad allmänanda."⁴²

Det var inte bara de konservativa som ansåg att man inte kunde ge rösträtt åt vem som helst. Tvärs över det politiska spektret fanns i början av seklet en uppfattning om att rösträtt bara skulle ges åt dem som var värdiga: personer med de rätta egenskaperna, såsom självständighet, oförvitlighet, och manligt kön. Men hur exakt man kunde skilja de män som var av rätta virket från dem som var ovärdiga rösträtt var man oense om.

Att någon som skolkade från värnplikten skulle få rösta var dock otänkbart för den stora majoriteten. Lika otänkbart som att värnpliktsskolkare skulle få rösta framstod det för många att den som överhuvudtaget inte omfattades av värnplikten skulle få rösträtt. Värnpliktsstrecket fick därmed konsekvenser även för kvinnor, eftersom det gav motståndarna till kvinnors rösträtt ett ytterligare argument.⁴³

Från en självklarhet till en annan

Värnpliktsstrecket spelade alltså aldrig någon viktig roll i dramat om röst-rätten. Men det framställdes som en självklarhet under åren närmast efter sekelskiftet till följd av den speciella situation som uppstod då värnplikts-reformen och rösträttsfrågan kopplades samman i det politiska maktspelet. Under den relativt korta tidsperioden från införandet 1907–09 och fram till de följande stora rösträttsreformerna 1918–21 nöttes den här kopplingen snabbt ned. När kritiken mot köns- respektive utskyldsstrecken växte sig allt starkare, försvagades den tidigare uppfattningen om röst-rätten som någonting som bara särskilt dygdiga och ansvarstagande manliga medborgare förtjänade.

År 1921 ställde sig en majoritet i riksdagen bakom synen att rösträtten borde vara så inkluderande som möjligt. Detta hade varit en radikal ståndpunkt blott några få år tidigare. Men nu hade majoriteten i den politiska mitten och vänstern kommit att betrakta värnpliktsstrecket som en ”brygga”, som förvisso behövts för att få högerpartierna att gå med på reformen tjugo år tidigare, men som nu spelat ut sin roll och kunde rivas ned som föråldrad. Den förändrade synen på skatteskulds- och könsstreckets drog med sig värnpliktsstrecket när strecken föll. Som socialdemokraten Johan Hellberg påpekade i första kammaren 1921 skulle värnpliktsstreckets bevarande för männen, samtidigt som kvinnorna fick rösträtt utan något motsvarande kvinnospecifikt streck, leda till en ojämlikhet mellan män och kvinnor i fråga om de politiska rättigheterna.⁴⁴ Ett rösträttshinder vars införande riksdagsmajoriteten hade uppfattat som en självklarhet i början av seklet, framstod alltså som lika självklart att avskaffa 1922.

Värnpliktsstrecket i internationellt perspektiv

I samband med avskaffandet av värnpliktsstrecket betonades det att Sverige var ensamt om en rösträttsbegränsning av detta slag.⁴⁵ Vi har inte hittat något som motsäger det påståendet. Från andra delar av världen har vi däremot funnit en rad exempel på ett närmast motsatt förhållande, i det att soldater *fråntogs* rösträtten medan de genomgick militär utbildning, var inkallade för militärtjänstgöring eller avlönades av landets försvarsmakt. Detta var fallet i till exempel Finland, Frankrike, Polen och Ryssland och gäller fortfarande i bland annat Brasilien. I dessa fall motiverades inskränkningarna utifrån uppfattningen att soldater stod i beroendeställning till sina överordnade och därför var oförmögna eller förhindrade att fatta självständiga politiska beslut.⁴⁶ I Sverige förekom inga sådana resonemang i relation till värnpliktsstrecket, däremot i relation till flera andra diskvalificeringsgrunder såsom fattigvårds-, konkurs- respektive förmynderskapsstrecken.

Sverige tycks alltså ha varit ensamt om att formalisera relationen mellan skyldigheter och rättigheter vad gällde värnplikt och rösträtt på det sätt som värnpliktsstrecket innebar. Dock finns det åtskilliga andra exempel på hur rösträtt och krigstjänstgöring kopplades samman på ett diskursivt plan. Mäns militära insatser för nationen användes i en rad länder, inte enbart Sverige, som argument för rösträtt för män och samtidigt som argument mot rösträtt för kvinnor. I flera länder fördes därför kampen mot kvinnors rösträtt i polemik mot uppfattningen att rösträtt var något som skulle förtjänas genom att, som det återkommande uttrycktes i den svenska debatten, ikläda sig blodig skjorta för fosterlandet.⁴⁷

Det finns dock även exempel på hur sammankopplingen mellan rösträtt och krigstjänstgöring kunde verka till kvinnors fördel. Till exempel har utsträckningen av rösträtten till kvinnor i Storbritannien 1918 beskrivits som en direkt följd av kvinnornas insatser under första världskriget. Vid samma tidpunkt utsträckte Belgien och Kanada rösträtten till de kvinnor som var mödrar eller hustrur till soldater som stupat i kriget samt till kvinnor vilka själva arbetat som krigssjuksköterskor.⁴⁸ Dessa exempel belyser att de formella sammankopplingarna mellan rösträtt och krigstjänstgöring inte var ett svenskt unikum, men att de tog sig olika uttryck i olika länder.



Efterkrigstid och förändrad syn på rösträttens villkor

Vi återvänder avslutningsvis till en av våra inledande frågor. Varför avskaffades inte värnpliktsstrecket redan i samband med de stora rösträttsuppgörelserna 1918–21? Något tydligt svar på den frågan har inte utkristalliserat sig. Men vår tolkning är att det vid denna tidpunkt stod större värden på spel: kvinnornas rösträtt samt avskaffande eller åtminstone mildrande av de ekonomiska streck som decimerade väljarkåren i betydligt högre grad. Värnpliktsstrecket var i det sammanhanget en förhållandevis obetydlig detalj. De som ville utvidga rösträtten 1918 ansåg det inte värt

◀ Genom den så kallade allmänna värnplikten blev militärtjänstgöringen något som omfattade stora delar av Sveriges unga, manliga befolkning. Soldater vid Vaxholms grenadjärregemente cirka 1920. ▶ Alla gick dock inte med på att bära vapen och vägrade av politiska eller religiösa skäl därför att göra militärtjänst. Antimilitaristisk affisch från 1913, beslagtagna av polisen.



att ytterligare provocera de konservativa för värnpliktsstreckets skull. Tvärtom kunde värnpliktsstrecket än en gång få uppfylla rollen som ett slags symbolisk garanti för stabilitet i en tid av omvälvning.

Man kan dessutom hävda att rösträttsreformen 1921, trots rösträttens massiva utvidgning, inte i grunden utmanade den konservativa grundprincipen om att rösträtten måste förtjänas genom uppfyllda skyldigheter. Enligt rösträttspropositionen 1919 skulle de streck tas bort som drabbat "oförvitliga" medborgare vilka "icke av försumlighet men väsentligen på grund av oförvållad oförmåga" råkat i beroende av samhället eller vilka

inte kunnat betala sina skatter. Samtidigt vidhöll ändå regeringen att ”den uppfattningen varit djupt rotad inom vida lager av vårt folk, att medborgerliga rättigheter icke böra tillkomma den som vårdslösar sina skyldigheter till samhället”. Enligt propositionen var problemet med vissa rösträttsbegränsningar inte deras allmänna princip, att utesluta ”de socialt mindervärdiga och försumliga”, utan att de i praktiken utestängt stora grupper som inte skäligen kunde räknas till dessa mindervärdiga och försumliga element.⁴⁹

När den stora rösträttsreformen väl bringats i hamn var situationen plötsligt i viss mån förändrad. Valresultaten i första- och andrakammarvalen 1920 och 1921 föreföll trygga den stora reformen, och högerpartiernas makt var bruten. Men om det inte varit för de oförvägna ledamöterna från Bondeförbundet som i januari 1921 provocerade Carl Lindhagen att motionera om de övriga streckens avskaffande, hade det kanske dröjt länge innan någon gett sig på att utmana värnpliktsstrecket.

En bredare fråga som den här texten inte haft utrymme att behandla är hur större förändringar i synen på demokrati och medborgarskap urholkade principen om rösträtten som ett slags ”belöning” för utförda plikter. Värnpliktsstreckets plötsliga avskaffande var rimligtvis ett uttryck för denna allmänna rörelse i tiden. Det hänger sannolikt också samman med den förändrade synen på krig, fred och försvar som inträdde under de första åren efter första världskriget. Värnpliktsstrecket symboliserade inte bara tanken om villkorad rösträtt och den gamla könsorättvisan i en rösträtt förbehållen männen. Det tolkades dessutom av många fler än Lindhagen som ett uttryck för en föråldrad militarism. Det efterkrigstida Sverige i början av 1920-talet var uppfyllt av fredsoptimism, rosiga förhoppningar på Nationernas Förbund och nedrustningsplaner som redan 1925 skulle resultera i drastiska nedskärningar i det svenska försvaret. I en sådan atmosfär var det lättare än tidigare att uppfatta värnpliktsstrecket som en unken dunst från förkrigstiden.

Noter

Denna text är en vidareutvecklad och fördjupad version av Anders Ahlbäck & Fia Sundevall, ”Värnpliktsstrecket. En självklarhet som vändes till sin motsats?”, *Arbetshistoria* (2019), nr 2–3.

1. *Riksdagstrycket*, Riksdagsbeslut 1909, s. 12.

2. *Riksdagstrycket*, Riksdagsskrivelse 1922:14.

3. Fia Sundevall, ”En man, en röst, ett gevär”, i *Könspolitiska nyckeltexter. Från Det går an till #metoo*, red. Klara Arnberg, Fia Sundevall & David Tjeder (Göteborg & Stockholm: Makadam, 2019).

4. Det centrala verket i tidigare forskning om värnpliktsstrecket är Ebba Berling Åselius, *Rösträtt med förhinder. Rösträttsstrecken i svensk politik 1900–1920* (Stockholm: Stockholms universitet, 2005). Därutöver har streckets tillkomst, praktik och könspolitiska aspekter behandlats i bl.a. Torbjörn Vallinder, *I kamp för demokratin. Rösträttsrörelsen i Sverige 1866–1900* (Stockholm: Natur & Kultur, 1962); Görel Granström, *Värnpliktsvägran. En rättshistorisk studie av samvetsfrihetens gränser i den rättspolitiska debatten 1898–1925* (Uppsala: Uppsala universitet, 2002); Sundevall 2019.

5. Vårt grundmaterial består av riksdagstrycket. Detta har vi kompletterat med bland annat offentlig statistik och tidningsartiklar. Tidningsartiklarna har hämtats genom Kungliga bibliotekets söktjänst. Denna tjänst togs i bruk under sent 2010-tal och var således inte tillgänglig för Berling Åselius under hennes arbete drygt tio år före vårt.

6. Beräkning utifrån Mattias Lindgren, ”Dataunderlag till rapporten *Utan rösträtt. Kvantitativa effekter av olika rösträttsbegränsningar 1866–2018*”, hämtad 29/10 2020 på <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:publ-69>.

7. Underlaget som upprättades skulle innehålla uppgift om vilka som omfattades av hindret den 10 juni samma år (SFS 1909:133, § 6). Skotten i Sarajevo ägde rum den 28 juni och kriget bröt officiellt ut den 28 juli.

8. Gustaf Aldén, *Valmannens bok 1911* (Stockholm: Hökerberg, 1911), s. 27; Berling Åselius 2005, s. 75. Om lagstiftningen kring värnpliktsvägran, se Granström 2002, s. 79, 175, 198.

9. Om formerna för upprättande av röstlängder, se SFS 1909:133; SFS 1921:114.

10. *Riksdagstrycket*, Riksdagsskrivelse 1922:14.

11. *Riksdagstrycket*, Motion AK 1907:205, Motion AK 1909:220. Se även de liberala motionerna AK 1906:143 & 1907:208 som också de avvisade värnpliktsstreckets införande.

12. *Riksdagstrycket*, Motion AK 1909:220, s. 4; Motion AK 1911:341, s. 6; Motion AK 1912:307, s. 6; Motion AK 1912:316, s. 7; Motion AK 1914:243, s. 9; Motion AK 1917:378, s. 8. Se även Motion AK 1907:205, s. 7, där formuleringen om ”trasselstreck” förekommer första gången.

13. *Riksdagstrycket*, Motion AK 1912:341, s. 6.

14. *Riksdagstrycket*, Motion AK 1917:378, s. 8.

15. *Riksdagstrycket*, Motion FK 1921:174.
16. Om Lindhagen, se Bernt Schiller, "Carl A Lindhagen", *Svenskt biografiskt lexikon*, samt Josefin Häggglunds vid denna boks publicering pågående avhandlingsprojekt om utopi, modernitet och radikalism hos Carl Lindhagen (Södertörns högskola).
17. "Mot det hvilande rösträttsförslaget. Ett opinionsmöte på Cirkus", *Svenska Dagbladet* 1/2 1909, s. 4.
18. *Riksdagstrycket*, Motion FK 1921:174.
19. *Riksdagstrycket*, Motion FK 1921:7 & 1921:8, samt AK 1921:29.
20. *Riksdagstrycket*, Motion FK 1921:174. Se även Protokoll FK 1921:21, s. 111.
21. *Riksdagstrycket*, Motion FK 1921:174.
22. *Riksdagstrycket*, KU-betänkande KU 1921:30, s. 2. Se även KU-betänkande 1921:28, s. 2.
23. *Riksdagstrycket*, Protokoll AK 1922:4, s. 23–25; Protokoll FK 1922:4, s. 4–7; SCB, Riksdagsmannavalen år 1921, s. 37.
24. *Riksdagstrycket*, Protokoll FK 1921:21, s. 108–113; Protokoll AK 1921:25, s. 79–80. Av protokollen framgår att det samtidigt rädde en viss oklarhet bland riksdagsledamöterna om hur strecket egentligen tillämpades.
25. *Riksdagstrycket*, Protokoll AK 1922:4, s. 23.
26. *Ibid.*, s. 23–25 samt Protokoll FK 1921:21, s. 108–113; Protokoll AK 1921:25, s. 79–80; Protokoll FK 1922:4, s. 4–7.
27. *Riksdagstrycket*, Protokoll AK 1922:4, s. 24. Se även Protokoll FK 1922: 4, s. 7.
28. *Riksdagstrycket*, Protokoll FK 1921:21, s. 110.
29. *Riksdagstrycket*, KU-betänkande 1921:30, s. 2.
30. Se t.ex. Niklas Stenlås, "Demokratins vedersakare? Högerns kamp för och emot demokrati", i *Rösträtten 80 år. Forskarantologi*, red. Christer Jönsson (Stockholm: Justitiedepartementet, 2001), s. 65–67; Sundevall 2019.
31. I riksdagsprotokollen framstår detta som en direkt reaktion mot liberala och socialdemokratiska krav om att en utvidgning av rösträtten måste föregå eller åtminstone sammankopplas med en utvidgning av värnplikten. Ett av de tidigaste inläggen i denna riktning gjordes av Johan Gripenstedt (FK:s protektionistiska parti, senare Högern), se *Riksdagstrycket*, Protokoll FK 1892:27, s. 32. Se även t.ex. Gottfrid Billing (konservativ) i FK 1893:2, s. 8. Om högerpartiernas krav på garantier, se även Berling Åselius 2005, s. 41–42; Torbjörn Nilsson, "Högern 1900–1940. En historisk vandring mot demokrati", i *Rösträtten 80 år. Forskarantologi*, red. Christer Jönsson (Stockholm: Justitiedepartementet, 2001), s. 75–81.
32. *Riksdagstrycket*, Protokoll AK 1901:32, s. 21.
33. *Riksdagstrycket*, Riksdagsskrivelse 1900:86, s. 2; Berling Åselius 2005, s. 43–44.
34. Berling Åselius 2005, s. 77–78.
35. *Riksdagstrycket*, Motion AK 1900:173. Se även Harald Hjärne, *Rösträtt och värneplikt* (Stockholm: Bibliografiska institutionen, 1892).
36. *Riksdagstrycket*, KU-betänkande 1900:8, s. 15.
37. *Riksdagstrycket*, Proposition 1902:65.

38. *Riksdagstrycket*, Protokoll FK 1921:21, s. 109; Protokoll AK 1921:25, s. 79; Protokoll AK 1922:4, s. 24.
39. *Riksdagstrycket*, Motion AK 1902:197, s. 9. Se även Protokoll FK 1902:25; Protokoll AK 1902:51.
40. *Riksdagstrycket*, Motion AK 1902:197, s. 9. Se även Hjalmar Branting, "Rösträtt och värnplikt. Kätterska strötankar", *Social-Demokraten* 1/5 1900, s. 3–4; Sundevall 2019.
41. Berling Åselius 2005, s. 79. Se även Fia Sundevall, "Military Education for Non-Military Purposes. Economic and Social Governing Projects Targeting Conscripts in Early Twentieth-Century Sweden", *History of Education Review* vol. 46 (2017), nr 1.
42. *Riksdagstrycket*, Proposition 1902:65, s. 11.
43. Berling Åselius 2005, s. 171–176.
44. *Riksdagstrycket*, Protokoll FK 1921:21, s. 109.
45. Det svenska värnpliktsstrecket som ett internationellt unikum uppmärksammades bl.a. av KU 1921 i dess yttrande över Lindhagens motion, där det anfördes som ett i raden av argument för dess avskaffande.
46. Minna Harjula, "Excluded from Universal Suffrage. Finland after 1906", i *Suffrage, Gender and Citizenship. International Perspectives on Parliamentary Reforms*, red. Irma Sulkunen, Seija-Leena Nevala-Nurmi & Pirjo Markkola (Newcastle: Cambridge Scholars, 2009), s. 109; Alexander Keyssar, *The Right to Vote. The Contested History of Democracy in the United States* (New York: Basic Books, 2000), s. 154; Toma Birmontienė & Virginijax Jurėnienė, "The Development of Women's Rights in Lithuania", Małgorzata Fuszara, "Polish Women's Fight for Suffrage", respektive Krassimira Daskalova, "Women's Suffrage in Bulgaria", i *The Struggle for Female Suffrage in Europe. Voting to Become Citizens*, red. Blanca Rodríguez-Ruiz & Ruth Rubio-Marín (Leiden: Brill, 2012), s. 84, 151–152, 323; Eneida Desiree Salgado, "Os Direitos Políticos e os Militares na Constituição de 1988", *Paraná Eleitoral* vol. 2 (2013), nr 3.
47. Se t.ex. Birgitta Bader-Zaar, "Women's Suffrage and War. World War I and Political Reform in Comparative Perspective", i *Suffrage, Gender and Citizenship. International Perspectives on Parliamentary Reforms*, red. Irma Sulkunen, Seija-Leena Nevala-Nurmi & Pirjo Markkola (Newcastle: Cambridge Scholars, 2009); Joan Sangster, *One Hundred Years of Struggle. The History of Women and the Vote in Canada* (Vancouver: UBC Press, 2018), kap. 7.
48. Se källorna i föregående not, samt Petra Meier, "Caught between Strategic Positions and Principles of Equality. Female Suffrage in Belgium", i *The Struggle for Female Suffrage in Europe. Voting to Become Citizens*, red. Blanca Rodríguez-Ruiz & Ruth Rubio-Marín (Leiden: Brill, 2012), s. 411; Tara Brookfield, "Divided by the Ballot Box", *Canadian Historical Review*, vol. 89 (2008), nr 4.
49. *Riksdagstrycket*, Proposition 1919:358, s. 23–24.